

UOT 93

<https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.37.17>

Nilufər Əlizadə Azad qızı  
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti  
magistrant  
[nilufaralizada17@gmail.com](mailto:nilufaralizada17@gmail.com)

## İSLAM DÜNYASINDA QAZİLİYİN YARANMA TARİXİ

**Xülasə:** Təqdim olunan elmi məqalədə qazi anlayışının yaranmasından, formalaşmasından, tarixi önəmindən, qazilik anlayışına tarixdə qazilərə olan yanaşmalardan bəhs olunur. Müharibə anlayışı tarixin hər bir dövründə mövcud olub və buna görə də bu müharibədə iştirak edib canından keçən və yaralananlar da olub. Məhz Qazi sözünün yaranması isə İslamın yaranmasından sonra baş verib. Bu sözə dini kitabımızda da rast gəlinir. İslam dini ilk yarandığı dövrdə müharibələr İslam dinini dünyada yaymaq üçün aparılırdı və bu yolda müharibədə iştirak edib yaralanmaq böyük şərəf idi. Onlara tarixin hər dönəmində qayğı və hörmət göstərilib. Tədricən bu anlayış inkişaf edib indiki mənasını almışdır.

**Açar sözlər:** qazi, İslam, Osmanlı dövləti, Qazi ənənəsi, türklər, müsəlman, müharibə

Qazi sözü lüğətdə “hücum etmək, döyüşmək, talan etmək; “Din yolunda cihad etmək” mənasını verən Qəzzə adı, müharibədə uğur qazanan sərkərdələrə və hətta hökmdarlara şərəf titulu kimi verilirdi (1). Qazi sözü Qurani-Kərimin bir yerində cəm formasında keçib, başqa yerdə isə şəhadətlə birlikdə zikr edilib vəsf olunur. Halbuki Quranda “mücahid” sözü bu mənada daha çox işlədilir. Hz. Peyğəmbərin şəhadətin fəziləti və qazilik məqamı haqqında dediyi sözlər qazilik məqamının dəyərini artırmış və “Ölsəm şəhid olaram, qazi olaram” devizinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu prinsip İslam fəthlərində əsas rola malikdir.

Qəza və cihad sözlərinin mənaları arasında fərq var, statusu əsgərdən tutmuş hökmdara qədər hər bir müharibə iştirakçısının almaq istədiyi şərəf adı oldu. Nəticə etibarı ilə Qazi “din yolunda cihad etmiş”, yəni qəza etmiş, uğur qazanmış bir şəxsdir. Bu mənada din uğrunda mübarizə aparan hər bir müsəlman üçün istifadə oluna bilər. Halbuki Türk-İslam tarixində qazilər orduda və ya böyük şəhərlərdə müəyyən bir qrupu təsvir etmək üçün istifadə

edilmişdir. Ona görə də dini legitimliyi ilə yanaşı siyasi legitimliyi də olan bir qrupdur. Bu təşkilatın kökləri orta əsrlər İslam tarixinin ilk əsrlərinə gedib çıxır.

Qaziliyin xüsusi təsisatları və qaydaları vardı; Onlar fütuvva prinsiplərinə sadıq qaldılar və fütuvvənin dünyəvi qolunu təmsil etdilər. Fütuvva mistik meyli ilə İslamın başa düşdüyü mənada fəzilətli həyat sürməyə imkan verəcək qaydalar toplusudur. Əhilərin bağlı olduğu fütuvvə təşkilatları 1200-cü ildə xəlifə Nasir Li-dinillah tərəfindən yenidən təşkil edildi. Bu sonuncu böyük Abbasi xəlifəsi bütün gücünü xilafətin dünyəvi qüdrətini artırmağa və müsəlmanları səlibçilərin hücumlarına qarşı təşkil etməyə sərf etdi. O, fütuvvanı təşkil edərkən, şübhəsiz ki, bütün hərbi əhəmiyyət daşıyan qüvvələri nizama salıb, öz şəxsiyyətinə bağlamağı düşünürdü.

Orta əsrlərin klassik müharibələri və sarsıntıları zamanı təkcə sərhədlərdə deyil, həm də mühüm şəhər mərkəzlərində işsizlik və iqtisadi çətinliklər üzündən müharibələrdə əldə etdikləri qənimətlərlə dolanışığını təmin edən nüfuzlu bir sosial təbəqə həmişə mövcud olmuşdur. Hökumətlər və hökmdarlar da vaxtı gələndə bu döyüşçü sinfinə ehtiyac duyar və onlardan muzzdlu kimi faydalanmağa çalışır, bəzən də bu gücü arxalarına alaraq mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. İranda əvvəllər də belə təşkilatlar olub. Samanilər dövründə Xorasan qaziləri sərhədlərdə kafirlərə, yəni bütpərəst türklərə qarşı cihad etdiklərinə görə dini rütbə kimi “qazi” ləqəbini almışdılar. Sayca əhəmiyyətli olduqları üçün təşkilatları dövlət tərəfindən rəsmi olaraq tanınırdı. Beyhəki kimi çağdaş tarixçilər öz başçılarını “Əyyarların başı Sipehsalar-ı Qaziyân, Reisül-fıtyan” kimi adlarla çağırmışlar (3).

Müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar arasında sərhəd olan şəkər, avasim və suguribat mərkəzləri islam adına cihad meydanı sayılırdı. Məlumdur ki, bu sərhəd şəhərlərini möhkəmləndirmək üçün başqa bölgələrdən və xüsusən də İslam dairəsinə qoşulmaq üzrə olan türk torpaqlarından gətirilən qoşunlar yerləşdirilirdi. Varlı müsəlmanlar, xüsusən də İslam hökmdarları burada hərbi və dini əsaslar yaradırdılar. Müsəlman qaziləri və özlərini haqq dinin yayılmasına, yəni xidmətə həsr edənlər üçün bir növ sığınacaq və məskən olan bu mühüm dini və dini qurumların adı ribat idi.

Xeyriyyə qurumları ilk dəfə burada yaranmış və tədricən inkişaf edərək bütün Aşağı Türkünstanda yayılmışdır. Bu ribatlar sonralar İslam dininin Orta Asiyada və çöllərdə yaşayan köçəri türk tayfalarına kollektiv həyəcan və tərəvətlə çatmasında və onlar arasında yaxşı qəbul olunmasında çox təsirli rol oynamışdır. Ehtimal ki, Buddist viharalarını (hikmət və düşüncə evləri) təqlid edərək yaradılmış və mistik cəhətləri üstünlük təşkil edən bu xeyriyyə

qurumları İslamın ilk inkişaf illərində müsəlman xalqı tərəfindən o qədər mənimsənilmişdi ki, varlı müsəlmanlar bütün sərvətlərini sərvətlərini sərf edirdilər. Allah yolunda cihad ruhu və hərfi mənada bir-birləri ilə yarışdılar. Ribatlar mücahid qazilərinin dolanışıqlarını və sığınacaqlarını təmin etmək üçün xüsusi olaraq tikilmiş yarı hərbi, lakin ümumiyyətlə dini xeyriyyə qurumları idi. Burada təkcə veteranların deyil, onların heyvanları üçün də lazımı məişət şəraiti yaradılıb. Bölgə müsəlmanları arasında öz imkanları ilə ribat düzəltmək və ya yaranma məqsədinə uyğun olaraq bu ribatların funksiyalarını davam etdirmək adət halını almışdı.

Böyük İslam coğrafiyaçısı Həmevi qeyd edir ki, bu nəcib məqsədlə Baykənddə varlılar tərəfindən mindən çox ribat düzəldilmişdir. Bu ribatlarda yerli mücahidlər və müxtəlif kənd və şəhərlərdən gələn müsəlmanlar toplanırdı. Mənəvi bələdçi və ya şeyxin mənəvi tərbiyəsi altında yetişən, yetkinləşən və misilsiz bir ruhla şəhid olmağa hazır olan bu mücahidlər, qazi dərvişlər bəzən kafirlərə (qeyri-müsəlman türklərə) qarşı müharibəyə və cihada, xüsusən də yaz-yay ayları, bəzən övliya ordusu kimi çöllərdə yaşayan köçərilərə qoşulub onları maarifləndirir, yol göstərirdilər. Bunlar nəinki Orta Asiyanın, hətta Anadolunun türkləşməsinə, islamlaşmasına sonralar böyük töhfələr vermiş, tariximizə, ədəbiyyatımıza Xorasan övliyalrı kimi daxil olmuşdur.

Bəzi mənbələrdə başlıq kimi istifadə edilən “alp” sözünü qazi sözünün türkcə qarşılığı hesab etmək olar. Türklər islamı qəbul etdikdən sonra bəzən “alp qazi” kimi deyilən bu söz sufi cərəyanlarının təsiri ilə də “alp ərən” kimi işlənmişdir (5). Qəznəvilər dövlətinin qurucusu Alp Tegin və Səlcuqlu dövlətinin ikinci hökmdarı Alp Arslan kimi Osman bəyin babası Gündüzün titulu Alp idi. Osman Qazinin dostları arasında Əbdürrəhman Qazi kimi “qazi”, Konuralp kimi “alp” titulu olan sərkərdələr də var idi.

Qazilik anlayışının təsirli şəkildə daxil edildiyi, izah edildiyi və mənəvi dəyərinin vurğulandığı Osmanlı sahəsində ən qədim mənbə olan, əsərini bəzən “qəzəvətnamə”, bəzən də “qazilər tarixi” adlandıran Qazi rütbəsinin verilməsi zamanı Qərbdə cəngavər rütbəsinin verilməsinə bənzər bir mərasim keçirilib. Aydınoglu hakim nəslindən olan bir əmirə Mövləvi şeyxinin əlindən döyüş balyoz verilir və belə bir and içməyə vadar edilir: “Bu balyozla mən əvvəlcə nəfsimə baş əyməliyəm” (4). “Və sonra bütün din düşmənlərini məhv edəcəm”. Bu mərasim o deməkdir ki, əmir şeyxi öz rəisliyi kimi qəbul edir və onun sözləri qazi olmağın həm də mənəvi məsuliyyətlər gətirdiyini ortaya qoyur. Səlcuqlular və xüsusilə ilk Osmanlılar dövründə fəth edilmiş torpaqların

qazilərə subsidiya olaraq verilməsi praktikasını mükafatlandırma ənənəsinin davamından başqa bir şey deyildi.

Qəza ənənəsinin Yıldırım Bayezid dövründə daha da canlandırıldığını söyləmək olar. Onun kənar bölgələrdəki veteran ailələrini, ağalarını nəzarətdə saxlamaq, onları mərkəzi idarəyə bağlamaq cəhdləri bu anlayışdan əl çəkdiyi anlamına gəlir. Osmanlılar, XV əsrin ortalarında Anadoluda nisbi birliyə nail olub sərhədlərini Fərat üzərində qurdular, XVI əsrdə. Əsrin birinci rübündə İslam birliyi idealını əhəmiyyətli dərəcədə həyata keçirdilər. İstanbulun fəthindən sonra Fateh Sultan Mehmedin özündə və Avropa qitəsinin sərhədləri boyunca mövcud olan basqın birliklərində qəza ruhu davam etdi. Digər tərəfdən, "ilə-yi kəlimətullah" idealı və anlayışı xüsusilə XVI əsrdə inkişaf etmişdir. Əsrin ikinci yarısında onun mənbələrdə geniş qeyd olunması, hətta fərman və müddəalarda yer alması diqqətəlayiqdir.

Osmanlı İmperatorluğunda bütün əsgərlərə "quzât-ı İslam" deyirdilər və qazilik ənənəsi əsrlər boyu müxtəlif formalarda davam etdirilirdi. Sipahi ordeninin atadan oğula keçməsi və timar təşkilatını təşkil edən vahidin "qılınç" adlandırılması təsadüfi deyildir. Qazi ənənəsinin davamı Yeniçəri təşkilatında daha aydın görünür. Yeniçərilər Bəktəşi təriqəti ilə ruhən bağlı olduqları üçün "qaziyan-ı Hacı Bəktəş-ı Vəli" adlandırılmışlar. Yeniçəri korpusu faktiki olaraq veteran adətlərinin sistemləşdirilməsidir. Başlanğıcda hərbi əsirlərin xristian övladlarının təlim-təربiyəsi və dövlət qulluğuna qəbulu, başlarına ağ yaylıq taxmaları bu ənənədən irəli gəlirdi. Osmanlı imperiyasında taxta çıxan sultanın ümumiyyətlə sufi ağsaqqalı və ya nakibüleşraf, bəzən isə şeyxülislam tərəfindən əhatə olunması qazilik ənənəsi ilə izah edilə bilər. Eləcə də, qalib komandirə veteran çələnginin təntənəli şəkildə qoyulması da bununla birbaşa əlaqəli bir əməldir. Osmanlı sultanları, şəxsən iştirak etdikləri yürüşlərdə əldə etdikləri uğurlara görə bəzi müəlliflər tərəfindən də qazi adlandırılmışlar. Ancaq özləri müharibədə iştirak etməsələr də, sonradan qazandıqları qələbələrə görə bu titulla yadda qalanlar da var. Məsələn, 1732-ci ildə Təbriz alındıqdan sonra I Mahmud, 1769-cu ildə rus qoşunları Xotindən dəf edildikdən sonra I Mahmud verildi. Mustafaya Qazi titulu verildi. Osmanlı-Avstriya-Rusiya müharibələrinin ilk illərində əldə edilən bəzi hərbi uğurlara görə I Əbdülhəmid 1788-ci ildə verdiyi fətva ilə Qazi rütbəsi almış və bu rütbənin xütbələrdə oxunması üçün hər yerə fərmanlar göndərilməmişdi. Bu anlayış sonralar da davam etdi, II. Əbdülhəmid doxsan üçlər müharibəsinə görə Şeyxülislam Hayrullah Əfəndinin fətvası ilə Qazi rütbəsi almış, bu titulu öz imzasına və onun dövründə zərb edilən sikkələrə basdırmış və oxunması üçün fərman vermişdi. xütbələrdə.

Eyni döyüşdə göstərdikləri qəhrəmanlıqlara görə Plevnenin müdafiəçisi Osman paşa və Şərqi Anadolu cəbhəsinin komandanı Əhməd Muxtar paşaya Sultan Əbdülhəmid tərəfindən qazi titulu verilir. Nəhayət, Sakarya döyüşündən sonra 1921-ci il sentyabrın 19-da Türkiyə Böyük Millət Məclisi Mustafa Kamala marşal rütbəsi ilə yanaşı qazi titulu da verdi ki, bu da bu ənənənin davamıdır. Dünyəvilik və soyad qanunu qəbul edildikdən sonra da “qazi” titulundan istifadə davam edirdi. Türkiyədə 1927-ci ildən bəri hər il keçirilən Qazi Yarışı bu adla keçirilir. Əvvəllər Qazi Təhsil İnstitutu kimi tanınan məktəb 1982-ci ildə Qazi Universitetinə çevrildi. Qurtuluş Müharibəsində iştirak edən və Qurtuluş Müharibəsi medalı alanlara “Müstəqillik Müharibəsi Veteranları” deyilir (4). Eynilə Koreya və Kipr müharibələrində iştirak edənlər də bu başlıqla xatırlanırlar.

Osmanlılarda qəzə anlayışı ərəb ədəbiyyatındakı “megazi” kitabları kimi “qəzənəmə” və ya daha çox “qazəvatnamə” adlı ədəbi janrın meydana çıxması ilə də özünü göstərir. Qəzə və qazilik ruhu türk mədəniyyətində dərin izlər buraxmış, “qazi” təkcə başlıq kimi deyil, həm də ad kimi işlədildiyi halda, mənası olan “qaziyə” də qadınlara ad kimi verilmişdir. Bu gün “qazi” adına Anadoluda, xüsusən də Ələvi toplumunda tez-tez rast gəlinir. Digər tərəfdən, bu titulun şəhər üçün də istifadə olunması diqqət çəkir. Məlumdur ki, qurtuluş savaşında antepililərin göstərdiyi qəhrəmanlıqlara görə bu şəhərin adına “qazi” sifəti əlavə edilmişdir.

### **Ədəbiyyat siyahısı:**

1. Abdülkador Özcan “Gazi”
2. Mehmet Birsin “Şəhitlik ve Gazilik”
3. Selaheddin Döğüş “Avrasya steplerinde ilk gaziler”
4. Selaheddin Döğüş “Osmanlılarda Gaza İdeolojisinin Tarihi ve Kültürel Kaynakları.
5. Şəhitlik ve gazilik. <https://www.bizimakyazi.com/yazi/sehitlik-ve-gazilik-75.html>

**Nilufer Alizadeh**

### **HISTORY OF GAZIS IN THE ISLAMIC WORLD**

**Summary:** The presented scientific article discusses the emergence, formation, and historical significance of the concept of a veteran, the concept of

gazihood, and the approaches to gazis in history. The concept of war existed in every period of history, and therefore there were people who participated in these wars, lost their lives and were injured. The emergence of the word gazi occurred after the establishment of Islam. This word is also found in our religious books. When Islam was first established, wars were fought to spread Islam in the world, and participating in war and being injured on this path was a great honor. They were taken care and were respected in every period of history. Gradually, this concept developed and took on its current meaning.

**Key words:** Gazi, Islam, Ottoman state, Gazi traditions, Turks, Muslim, war

Нилуфер Ализаде

## ИСТОРИЯ ГАЗИ В ИСЛАМСКОМ МИРЕ

**Резюме:** Представленная научная статья рассказывает о возникновении, становлении, историческом значении понятия ветеранов, об отношении к ветеранам в истории. Понятие войны существовало во все периоды истории, и поэтому были люди, которые участвовали в этих войнах: и погибали, и были ранены. Появление слова Гази произошло после установления ислама. Это слово встречается и в нашей религиозной книге. На заре ислама велись войны с целью распространения ислама по всему миру, и было большой честью участвовать в войне и получить ранение. О них заботились и уважали на протяжении всей истории. Постепенно это понятие развилось и приобрело свое нынешнее значение.

**Ключевые слова:** Гази, ислам, Османское государство, традиция Гази, турки, мусульмане, война.